

УДК: 94:321.01:323.284(477.7)"192"

Г. Ф. Турченко

ГОЛОД 1921–1923 рр. ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню голоду початку 1920-х років у Південній Україні, який розглядається як складова більшовицького терору на цих землях. Охарактеризовано процес організації голоду на різних рівнях керівництва держави. Акцентується увага, що голод 1921-1923 рр. на Півдні України був результатом цілеспрямованої політики більшовиків з придушення антикомуністичних повстанських рухів

Ключові слова: голод, терор, повстанський рух, більшовики, Південь України.

Протягом двох останніх десятиліть дослідження проблеми встановлення радянської влади на Півдні України відкрили чимало протиріч та «білих плям» цього складного процесу. Зняття табу та штампів дозволили висвітлити низку питань, які раніше були маловідомими. Серед них – історія спротиву більшовицькій владі на південноукраїнських землях. Забороненою темою перестали бути і жорсткі контрзаходи комуністів, до яких можна віднести і організацію голоду 1921–1923 років.

У наш час з'являється чимало публікацій, автори яких (як правило, політично заангажовані) намагаються виправдати будь-які, навіть найжорстокіші, дії радянської влади. Окрема увага приділяється трьом голодоморам у Радянській Україні. Аргументація авторів у таких випадках варіюється від твердження про неврожай як головну причину голоду до тези про абсолютну доцільність тодішньої політики влади на селі. Попри очевидну антинауковість, останні твердження набувають поширення у суспільній свідомості. Тому об'єктивне вивчення голоду початку 1920-х років на регіональному рівні не втрачає актуальності.

У сучасних історичних дослідженнях залишається недостатньо висвітленою роль регіонального фактору в подіях 1917–1923 рр. Необхідність наукового осмислення історичного минулого окремих регіонів України, зокрема південноукраїнського, є важливим завданням для сучасних вітчизняних науковців. Серед дослідників, що розробляють сюжети, пов'язані з історією Півдня України в 1917–1923-х рр. слід назвати В.Верстюка [1], В.Волковинського [2], Ю.Котляра [3] та ін. Їхні роботи присвячені, головним чином, історії повстанського руху у регіоні. За останні роки з'явилася низка досліджень, зосереджених навколо питань історії голоду 1921-1923 рр. у південноукраїнському вимірі. Характер та масштаби голоду у південноукраїнських губерніях, Криму та Поволжі порівнюються у статті О. Бикової [4]. М. Козирева проаналізувала особливості голоду у німецьких поселеннях Миколаївщини [5]. Цьому регіону присвячена стаття О.Баковецької, яка здійснила детальний опис голодоморів 1921-1923 та 1932-1933 років у Баштанському районі [6]. Однак на сьогодні бракує праць, в яких голод початку 1920-х років на Півдні України був би комплексно розглянутий у контексті боротьби радянської влади з народним повстанським рухом. Актуальність теми посилює той факт, що голод в якості засобу державного терору, вперше застосований більшовиками саме в цьому регіоні, далі був поширений по всій Україні.

Ліквідація повстанського руху на Півдні України була одним з головних завдань більшовицького режиму на початку 20-х років. Після розгрому Врангеля більшовики з ще більшим завзяттям взялися за цю справу. Тепер їх можливості значно розширилися. Для досягнення поставленої мети більшовицька влада використовувала не тільки воєнні заходи, а і економічні важелі.

Х-й з'їзд РКП(б) проголосив відмову від «воєнного комунізму» і перехід до нової економічної політики. Однак це мало що змінило у становищі південноукраїнських селян. Незважаючи на зменшення розміру фіксованого продовольчого податку на 1921 р. у порівнянні з продрозкладкою, економічний тиск на селянство регіону не зменшився. Це було пов'язано з тим, що негайно після посівної кампанії 1921 р. Україну зобов'язали внести 54 млн пудів «боргів», які склалися в результаті недовиконання плану розкладки 1920 р. На південноукраїнській губернії припадало більше половини цього «боргу»: Олександрівська – 15 млн пудів, Кременчуцька – 6,5, Одеська – 3 млн, Миколаївська – 3 млн, Донецька – 2,5 млн пудів хліба [7, с.24].

Отже, Олександрівська губернія несла найбільший тягар – 15 млн пудів – у порівнянні з іншими українськими губерніями.

В умовах зниження продуктивності сільського господарства і зменшення посівних площ вилучення хліба могло проводитися лише насильницькими методами.

Щодо Півдня України, то ситуація тут у першій половині 1921 р. україн загострилася через несприятливі кліматичні умови. На регіон насувалася посуха. Селянство вступило в 1921 рік не тільки без запасу, а навіть без необхідної кількості посівного матеріалу. Однак, ці обставини були проігноровані московським центром, який вимагав забезпечення розкладки за 1920 р. у повному обсязі і за будь-яку ціну. Селянство, відчуваючи, що врожай в 1921 р. не буде, відмовлялося віддавати хліб, а влада, використовуючи весь арсенал засобів, у тому числі армію і збройні робітничі загони, відбирала залишки хліба.

Ситуацію ілюструють дані, опубліковані 1922 р. М.Гуревичем. Врожай 1921 року на Півдні був катастрофічно низьким. Якщо взяти середній урожай 1904-1913 рр. за стовідсоткову норму, то у 1921 р. Чернігівщина збирала 89% від цього показника, Поділля, Волинь, Полтавщина і Київщина – близько 50%, Одещина – тільки 24%, Донеччина – 15%, Миколаївщина – 10%, Катеринославщина і Запоріжжя – менше 8%. По чотирьох південних степових регіонах не було зібрано навіть висіяного зерна. Проаналізувавши валовий збір

зерна в масштабах усієї республіки, М.Гуревич дійшов висновку, що Україна при повному використанні всіх своїх продовольчих ресурсів, навіть без врахування корму для худоби, не в змозі себе забезпечити. Що ж стосується Півдня, то він взагалі опинився в ситуації продовольчої катастрофи [8, с. 75, 78, 81; 9, с. 102-104]. Якщо до революції на охоплених голодом землях Півдня збиралося 400 млн пудів зерна, то в 1921 р. всього 39 млн пудів [10].

Але катастрофічна ситуація у регіоні не бралася до уваги партійним керівництвом у Москві. Виконуючи вказівки центру, Політбюро ЦК КП(б)У 4 липня 1921 р. зобов'язало губкоми партії щоденно відправляти на Північ хліб цілими вагонами. Важко повірити, що до Леніна не доходила інформація про становище з урожаєм в Україні. Напевне, він видавав, що не знає про справжні масштаби голоду в УСРР. За даними, що навів Ленін в роботі "Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи" врожай в Україні у 1921 р. складав 550–650 млн пудів. Виходячи з цих даних, Ленін пропонує встановити обсяг збору хліба в фонд продподатку з України в 1921 р. у розмірі 150 млн пудів [11, с. 63]. Насправді врожай цього року був набагато менший, і у Леніна було достатньо джерел, щоб у цьому впевнитися [7, с. 7]. С.В.Кульчицький пропонує висновок, який диктується загальною логікою подій: "Очевидно, центральній владі було потрібно із зрозумілих подій утримати збільшити фактичний рівень українського врожаю" [12].

Схоже, що партійно-радянське керівництво УСРР у своїй більшості дотримувалося курсу на замовчування голоду, запропоноване центром. Про це, зокрема, свідчить протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 4 серпня 1921 р. У постанові губернським комітетам партії вказувалося на необхідність "розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні" [7, с.31]. І справді, газети України і Росії багато і детально писали про голод в Поволжі і на Північному Кавказі, а становище в Україні замовчували. Вже восени 1921 р. потерпілі від засухи регіони Росії звільнялися від продовольчого податку, а з південноукраїнських губерній продовжували викачувати залишки хліба. Більше того, населення України, у тому числі і її південного регіону, було втягнуте в кампанію допомоги Поволжю, збираючи для нього продовольство, приймаючи бездомних дітей і біженців–переселенців.

А в цей час воєнно-адміністративний прес на південноукраїнське селянство посилювався. 12 серпня 1921 р. Рада праці і оборони під головуванням В.Леніна прийняла рішення про застосування надзвичайних заходів при вилученні податку. Серед цих заходів передбачалося направлення в села виїзних сесій ревтрибуналів, розміщення на постій військових частин, які селяни були зобов'язані утримувати до внесення податку, суворе покарання тих, хто чинив будь-який опір [7, с.32]. Страх перед стратою повинен був змусити селян віддавати останнє. Хліб невпинно вивозився з регіону. Протягом серпня – грудня 1921 р. з території України новим вивезено до РСФРР 17729 вагонів зерно-продуктів, що становило 16,7 млн пудів [7, с.188]. З кожним новим відправленим на Північ хлібним ешелоном розширювалися масштаби голоду на Півдні. Запорізька губернія, територія якої до революції була зразковим сільськогосподарським регіоном, потрапила в епіцентр катастрофи. Вже восени 1921 р. в деяких селах Гуляйпільського повіту губернії селяни майже повністю використали невеликі зернові запаси. В доповіді повітової комісії про допомогу голодуючим від 25 жовтня 1921 р. зазначалося: "Хліба в чистому вигляді майже ... нема. Вигляд населення жахливий. Падіж худоби, коней ще не підраховано, але вона майже знищена... Озимий посів вельми невеликий. Поросль чи погана, чи зовсім нема" [13]. Вже з осені 1921 р., відзначається у звіті Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК, харчування населення губернії стало погіршуватися. В жовтні – листопаді воно становило 1/4 – 1/3 від нормального. Населення, знищивши все, що годилося в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчуватися найрізноманітнішими "продуктами харчування", почавши з сурогатів (макуха, полова, курай) і дійшовши до муки з кісток, дерева, глини та ін. Доведені голодом до відчаю, люди в багатьох селах і навіть містах дійшли до поїдання трупів і людодства. Офіційно зареєстровано 50 випадків людодства" [7, с. 201, 202].

До зими голод охопив більшість повітів Запорізької губернії. Тільки з січня по квітень 1922 р. в результаті систематичного недоїдання на Півдні України захворіло 268,3 тис. чол., а на вересень їх чисельність досягла 490,3 тис. чол. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб, відбулося лавоподібне збільшення смертності серед населення. У м. Катеринослав тільки за перший квартал 1922 р. померло близько 3,2 тис. чол. при середній смертності 700 чол. В Одесі з січня по квітень 1922 р. смертність населення зросла з 2,3 до 3,7 тис., а народжуваність знизилася з 231 до 69 чол. І це в промислових центрах регіону, де частина робітників знаходилася на державному постачанні.

В таємній доповідній записці Х.Раковського В.Леніну від 28 січня 1922 р. говорилося: "Не дивлячись на найстрогіший тиск, на взяття сотень заручників не могли добрати 255 тис. пуд. хліба". А в цей час 300 тисяч селян "годувалися сурогатами з макухи і курая і випадки смерті від голодного тифу нараховувалися вже сотнями" [7, с. 77]. Тільки у грудні 1921 р. московський центр дещо послабив податково-терористичний прес. Але реальну допомогу від держави Південь став одержувати з великим запізненням – лише навесні–влітку 1922 р. Та й вона була вкрай недостатньою: якщо у Поволжі державною допомогою було охоплено 60–80 % голодуючих, то на Півдні України – лише 9,7 % [14]. Наприкінці травня в Катеринославській губернії голодом було охоплено 1,1 млн чол., а допомогу одержували лише 12% [15]. А в цей час український хліб через південні порти вивозився за кордон.

Інтерес всіх дослідників, які торкалися проблеми голоду 1921–1923 рр., зосереджувався на факті вибірковості політики московського центру щодо різних республік, охоплених голодом. Висновки, до яких вони приходять, співпадають: голод був використаний більшовицьким центром як додаткове і дуже ефективно знаряддя в боротьбі з українським визвольним рухом в цілому і селянським повстанством Південної України, зокрема. Ще у 1923 р. лідери Української СДРП І.Мазепа і П.Феденко опублікували в Берліні німецькою і

англійською мовою брошуру "Голод на Україні". Текст цієї брошури, як додаток, опублікований у третій частині монографії І.Мазепи про Українську революцію [16, с.143-149]. Автори брошури приходять до висновку про штучний характер голоду на Півдні України. Вони, зокрема, звертають увагу на те, що північні губернії України мали достатньо ресурсів, використавши які, можна було запобігти масовому вимиранню на Півдні. Цьому, окрім усього іншого, заважало те, що, як пишуть вони, "Супроти голодуючої південної України була заведена блокада. Населення голодуючих українських губерній не сміє ні купити, ні вимінити збіжжя в північній частині України. Військові відділи російської окупаційної армії замкнули всі шляхи, що ведуть із голодуючих областей України в ліпше забезпечені області" [16, с.145]. Конкретних фактів автори, які знаходилися за межами України, не наводять. Але в розпорядженні сучасних дослідників таких фактів достатньо, щоб зробити висновок про існування певної тенденції. І.Мазепа і П.Феденко мали підстави для висновку: "Голодова політика більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людності" [16, с.146]. Цей висновок підтверджується і конкретизується сучасними дослідниками. "...В 1921 р. державна партія, – пише С.Кульчицький, – скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) голод терором, спрямований проти селянських повстанців, а фактично – проти всього сільського населення південних губерній України" [12, с. 42].

Повстанці, як могли, опирались такому розвитку подій. С.М.Боган, вивчаючи повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр., робить висновок, що протекція повстанців "врятувала сотні тисяч, а може й мільйони селян України від голодної смерті" [17]. Це звичайно, перебільшення, хоча, руйнуючи радянську систему хлібозаготівель, повстанці тим самим створювали умови для збереження в руках селянства тих продовольчих ресурсів, які були б безперешкодно конфісковані владою. Але ситуація склалася не на користь повстанців. Голод відчутно знизив політичну активність селян, спричиняв спад повстанського руху. Точних даних про кількість жертв голоду немає. С.Соловей, наприклад, пише, що з 10 млн жителів південних губерній від голоду в 1921–1923 р. померло близько 2 млн [18, с.184]. Особливо великою була кількість жертв у Запорізькій губернії, хоча тут, як і у всіх інших губерніях, облік жертв не вівся. Дослідник В.Семененко в "Історії Східної України" наводить свідчення І.Сухара з села Омельник, який стверджує, що в Запорізькій губернії від голоду 1921–1923 рр. померло майже дві третини населення, що було помстою влади за підтримку населенням махновців [19, с. 303, 310].

Якщо навіть жертв і було набагато менше, немає сумніву, що голод справив величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство, більший, ніж загроза загинути в бою, чи стати заручником. Голод породжує апатію, байдужість до всього, що не стосується виживання. Всі інтереси фокусувалися в одній площині – фізичному самозбереженні. Опухла від голоду людина нездатна до опору. Про вплив голоду на здатність до опору писав Ричард Пайпс в своїй книзі "Російська революція". "Цей вид політичної апатії приводить людину до покори, якої не добитися поліцейськими заходами...Голод зламав дух нації, зробив її нездатною до опору" [20, с. 413,414], – констатує Р.Пайпс. З цим висновком погоджуються і вітчизняні дослідники. "В умовах голоду, – пише С.Кульчицький, –... політична активність селянства зменшилася практично до нуля... Голод виявився фактором, який активніше, ніж каральні експедиції, втихомирив повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з "куркульським бандитизмом" [12, с. 202].

Систематичного дослідження впливу голоду початку 20-х років на селянський рух ніхто не проводив. Але окремі документи, які є у розпорядженні дослідників, проливають світло на це питання.

Вже весною – на початку літа загострилася криза постачання повстанських загонів. В умовах розрухи і голоду, що насувався, селянство неохоче ділилося з повстанцями. Махновці, наприклад, почали нападати на цукрові заводи і вимінювати продовольство, коней і зброю на цукор. Слід зазначити, що в цей обмін були втягнуті і робітники. Так, за цукор Луганський патронний завод передав Махно півтора мільйона патронів [21, с. 9-11; 22, с.221].

В середині літа 1921 р. Н.Махно, відчуваючи величезний тиск з боку Червоної армії і наближення голоду на Півдні України, вирішив перенести бойові дії на Донщину і Поволжя, де він сподівався знайти нових прибічників. Але там він також зустрів голод. Це поставило махновців перед цілком новою, незвичною і, очевидно, безвихідною ситуацією. В наказі № 005 по РПАУ(м) (оригінал цього наказу зберігається в ЦДАВО України) зазначалося: "Внаслідок неврожаю в південно-західній, південній і південно-східній частині України ми змушені були перекинутися на Донщину і південну частину Росії, де на превеликий жаль також неврожай і місцями ледь не гірший... Враховуючи голод в районах, голод в хлібі і фуражі, а до того ж ще й в конях, без яких в наших пересуваннях дуже важко, ми... в цих районах затримуватися не можемо". І ще одна важлива обставина, породжена голодом: "Ми змушені будемо покинути Росію, ...бо багато своїми діями в сфері насильницького обміну коней, коли без цього часто можна обходитися, забиттям курей, скандалами в квартирах з хазяйками і т. д. змушують проти нас повставати селян і козаків, навіть тих, які в будь-яку хвилину готові були підтримати нас проти наших ворогів" [23, с. 571; 24].

Але, повернувшись в Україну, Махно зустрівся з тими ж проблемами: голод позбавляв його підтримки населення і посилював розклад, деморалізацію армії. "Амністія, неп, втома, початок голоду – посилювали тягу повстанців додому, і вони покидали (армію Махно. – Авт.) групами, загонами, йшли поодиноці" [23, с. 567], – писав Білаш. Врешті-решт, Н.Махно змушений був 28 серпня 1921 р. покинути Україну. Закрилася яскрава і трагічна сторінка історії Півдня України. Махновщина, за оцінками вітчизняних істориків, взяла до 200 тис. життів південноукраїнських селян [25, с. 224]. У подібній ситуації опинилися всі повстанські загони, що оперували в охоплених голодом губерніях України. Багато з них (очевидно, більшість великих і середніх)

у другій половині 1921 р. змушені були припинити опір. У звіті Раднаркому УСРР VI Всеукраїнському з'їзду рад стверджувалося, що у справі "ліквідації бандитизму" за 1921 рік зроблено більше, ніж за всі попередні. Справді, наслідки були вражаючі: різними способами виведено з боротьби 444 отамани, причому 162 з'явилося з повинною після оголошення амністії. Було знищено 52 великих і середніх повстанських формування [25, с.8]. Переважна більшість їх оперувала в південноукраїнському регіоні. 19 листопада зазнала провалу спроба Бессарабської групи, яка діяла в рамках Листопадового рейду Ю.Тютюнника, прорватися з румунської території через Тираспіль до Одеси [26, с. 51-54]. Залишилися дрібні, нечисленні формування. Та і їх час також закінчувався.

Таким чином, голод 1921-1923 рр. на Півдні України був результатом цілеспрямованої політики більшовиків, метою якої було придушення антикомуністичних повстанських рухів. Радянська верхівка була добре обізнана щодо ситуації на українському селі, однак до певного моменту не робила жодних кроків, аби подолати проблему. Також ми не можемо ставити в один ряд голод в Україні та в інших регіонах СРСР: позиція влади в цих випадках була абсолютно різною. Шляхом використання подібних нелюдських методів більшовики досягли своєї мети: масовий спротив на українських землях було подолано. Тим не менше, радянська влада ще бачила потенційну загрозу для себе в українському селянському середовищі, тому у наступному десятилітті вдалося до ще більш жорстоких дій.

Джерела та література

1. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
2. Волковинский В. Н. Махно и его крах / В.Н. Волковинский. – М., 1991. – 248 с.
3. Горбуров Є.Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. / Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, М.М. Шитюк. – Херсон, 2003. – 340 с.
4. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921 – 1923 років: Поволжя, Крим, Південь України / О.С. Бикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 134-145.
5. Козирева М. Е. Голод 1921–1923 років в німецьких поселеннях Миколаївщини / М. Е. Козирева // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2008. – С. 45–56.
6. Баковецька О. Голодомори в Україні 1921-1923 та 1932-1933 рр. / О. Баковецька // Мандрівець. – К., 2008. – № 7. – С. 40–44.
7. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – 240 с.
8. Гуревич М. Голод і сільське господарство України / М. Гуревич. – Харків, 1923.
9. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 536 с.
10. Мазур В. Голод 1921–1923 років в Україні (Політико-демографічний аналіз) / В. Мазур // Історія України. – № 37 (Вересень). – 1999. – С. 9.
11. Ленін В.І. Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 44.
12. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. — К. : Основи, 1996. — 396 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 79.
14. Данильченко О.П. Голод 1921–1923 рр. на Україні. Нові архівні матеріали / О.П. Данильченко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. – К., 1993. – С. 306–307.
15. Вісті. – 1922. – 27 травня.
16. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1923 / І. Мазепа. – Б.м.: Прометей, 1951. – Ч. 3.
17. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 рр. / С.М. Боган // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 163–164.
18. Соловей С. Голота України / С. Соловей. – Ч. 1. – Дрогобич, 1993. – 288 с.
19. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів. (1917–1922) / В. Семененко. – Харків, 1995. – 400 с.
20. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – Ч. 2. – М. : РОССПЭН, 1994. – 584 с.
21. Раковский Х. Красная Армия и борьба с бандитизмом / Х. Раковский. – Харьков, 1921. – 25 с.
22. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К. : Перліт Продакшн, 1994. – 246 с.
23. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К., 1993. – 592 с.
24. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 83–84.
25. Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г. – Харьков, 1921.
26. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К., 1995. – 192 с.

Турченко Г. Ф. Голод 1921-1923 гг. как средство государственного террора советской власти на Юге Украины

Статья посвящена изучению голода начала 1920-х годов в Южной Украине, который рассматривается как составляющая большевистского террора на этих землях. Охарактеризован процесс организации голода на разных уровнях руководства государства. Акцентируется внимание, что голод 1921-1923 рр. на Юге Украины был результатом целенаправленной политики большевиков по подавлению антикоммунистических повстанческих движений

Ключевые слова: голод, террор, повстанческое движение, большевики, Юг Украины.

Turchenko G. F. Famine 1921-1923 as a means of state terror of the Soviet power on the South of Ukraine

The article is devoted to the study of famine in early 1920's in the Southern Ukraine. It is considered as part of the Bolshevik terror in this region. The process of organization of famine at various levels of government is characterized. The author emphasizes that the main aim of Soviet power in this case was the suppression of insurgency.

Keywords: famine, terror, insurgency, the Bolsheviks, South Ukraine.

УДК: 94(477.75)"1920"

О. С. Бикова

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ В КРИМУ

У статті розглянуто причини голоду 1921-1923 років в Криму. Проаналізовано політичне і економічне становище, в якому опинився півострів після громадянської війни. Охарактеризовані перші кроки, здійснені більшовиками після встановлення в регіоні радянської влади, простежено, як ці кроки вплинули на становище населення. Розкриваються особливості продовольчої політики більшовицького центру в Криму у порівнянні з Поволжям і Південною Україною.

Ключові слова: голод, голодуючі, посуха, розруха, продрозкладка, нова економічна політика, радянська влада.

Голод 1921-1923 років є однією з найтрагічніших сторінок історії нашої держави. Тепер загальновідомо, що голод охопив три регіони Радянської Республіки: частину Російської Федерації (Саратовська, Симбірська, Уральська, Царицинська губернії, територія Середнього та Нижнього Поволжя, Північний Кавказ), Крим, який входив до складу РСФРР, і південні губернії Української СРР. В кожному з цих регіонів була своя специфіка «втягування» в голод і його страхітливий сценарій.

В Поволжі політична ситуація в 1921 р. істотно відрізнялася від становища в Південній Україні і Криму. Ще до кінця весни 1919 р. цей регіон був очищений від білогвардійців і на початку 1921 р. більшовики тут почували себе досить впевнено. Південна Україна і Крим до пізньої осені 1920 р. залишалися театром воєнних дій, і навіть після вигнання Врангеля тут продовжувалась жорстока боротьба з антибільшовицьким повстанством. Вже на той час і Поволжя, і Крим, і (в дещо меншій мірі) Південна Україна відчували гостру нестачу продовольства, значна частина населення опинилася на грані голоду. Та на початку 1921 р. радянський уряд повністю відкидав думку про визнання початку голоду в країні. Необхідність надавати допомогу голодуючим відволікала б більшовиків від основного на той час завдання – боротьби за зміцнення своєї влади, забезпечення продовольством армії, партійного і радянського апарату, робітників промислових центрів.

Вирішальні події, які знаменували «втягування» Криму в стан голоду відбулися в першій половині 1921 р. Саме комплекс подій цього періоду яскраво висвітлює головні причини голоду – першої широкомасштабної гуманітарної катастрофи радянського періоду на півострові.

В радянській історіографії основними причинами голоду 1921-1923 рр. вважалися по-перше, посуха, яка вразила хлібозаготівчі регіони країни; по-друге, економічна розруха, спричинена громадянською війною і іноземною інтервенцією. Загалом, основну провину за тяжке положення, що склалося в країні, покладали на діяльність внутрішніх і зовнішніх ворогів радянської влади. Про це писали сучасники голоду, політичні діячі радянської Росії і Криму В.І.Ленін [1], Ю.В.Гавен [2], М.Ліфшиц [3]. Сучасні історики, не відкидаючи вищеназвані причини, на перший план висувають політику радянського керівництва, яка ні на хвилину не враховувала інтереси селянства. Різні аспекти цих питань вивчали С.В.Кульчицький [4,5], М.І.Панчук, С.С.Дібров [6], В.М.Брошеван [7,8], Ф.Г.Турченко [9], А.В.Ішин [10], Т.Б.Бикова [11], А.Г.Зарубін, В.Г.Зарубін [12], О.М.Мовчан [13]. Причини голоду розглядаються також у збірці «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» Романа Сербина [14].

Матеріали, які розкривають ситуацію, що склалася на півострові, і дають можливість зробити власні висновки про причини голоду в Криму, дають фонди Державного архіву Автономної республіки Крим. Метою даної статті є з'ясування комплексу причин, які вплинули на поширення голоду в кримському регіоні.

Глибинні, системні причини голоду слід шукати в характері політичного ладу в країні, який утвердився після перемоги більшовиків. Більшовицька диктатура позбавила переважну більшість населення можливості впливати на вирішення власної долі. Рішення приймало вузьке коло московських партійних вождів, які не зважали на інтереси і настрої простих людей. Так було у країні у цілому, так було у кожному окремому її регіоні. При цьому, не зважаючи на їх статус, регіони не мали ніякої реальної автономії і були повністю підпорядковані центру. Коли б місцеві органи влади Кримського півострова на початку 1920-х рр. хоча б у якійсь мірі переймалися інтересами населення і мали право діяти на його захист, масштаби трагедії, безумовно, були б меншими. Але Кримревком, якому на півострові після розгрому Врангеля Москва була делегована вся повнота влади, на інтереси кримського населення зважав мало. Він був прямим ретранслятором волі ЦК РКП(б), і в питаннях попередження голоду жодного кроку, який би суперечив інтересам і позиції партійного центру, не зробив.